

DEL MARQUÈS DE CAMPOFRANCO A ÍKER JIMÉNEZ: ORIGEN I TRANSFORMACIONS DE «SA
POR DES RAFAL»

Tomàs Vibot Railakari
Universitat de les Illes Balears

Parlar del Rafal de Planícia i de la Torre del Verger, ambdues construccions dins el terme municipal de Banyalbufar (Mallorca), és fer-ho de quelcom més que de patrimoni històrico-artístic i etnopoètic. En els darrers anys, els estudiosos dels fenòmens paranormals han col·locat aquests dos indrets –especialment el segon– en el seu punt de mira. El nostre estudi constata com sobre aquests béns patrimonials, separats per un centenar de metres dins una àrea de timbes i penyals, s’ha produït durant els darrers anys una transformació d’un relat etnopoètic concret –una llegenda sobre la *por*– en una munió de narracions que van des de les ànimes en pena fins a les observacions d’objectes voladors no identificats.

El Rafal de Planícia és una de les possessions més importants del terme. Es tracta d’un latifundi en propietat de les famílies nobiliàries dels Joan (ss. XIV-XV), dels Sunyer (s. XVII) i més tard dels Pueyo (s. XVIII), marquesos de Campofranco, els quals també tenien les possessions veïnes de Planícia i s’Arboçar. Les cases, visibles des del poble de Banyalbufar, compten amb torre de defensa, clastra, capella, casa dels senyors i cases dels amos. Vora el portal forà hi ha un colcador de pedra amb un curiós relleu que representa una cara.

Per altra banda, la Torre del Verger, coneguda popularment pels banyalbufarins com *sa Torreta*, fou aixecada l’any 1579 vora l’actual carretera Ma-10 (que travessa la serra de Tramuntana), damunt un penyal isolat. Tenia la funció de fer senyals de foc (nit) o fum (dia) davant l’arribada de vaixells enemics. Va ser utilitzada amb aquesta finalitat fins a mitjan segle XIX. A finals d’aquesta centúria, la comprà l’Arxiduc Lluís Salvador. Actualment, la meitat és de titularitat municipal. Aproximadament a partir de la dècada dels seixanta i setanta del segle passat (coincidint amb el *boom turístic*), el nom de Torre del Verger va donar pas al de Talaia de les Ànimes (retolada fins als anys noranta com a *Atalaya de las Ánimas*).

1. *L’antecedent: «Duendes en el Rafal de Planícia»*

Dia 27 de novembre de 1761, Nicolau de Pueyo i Pueyo (1739-1804), germà del tercer marquès de Campofranco, va escriure una carta al cronista mallorquí Bonaventura Serra i Ferragut (1728-1784),⁶⁵ on narrava els espadordors fets (gemecs, renous de grills i cadenes, cops, etc.) que ocorregueren durant tota una nit a la possessió del Rafal de Planícia, propietat d’un germà seu. La carta no especifica quin dia varen esdeve-

⁶⁵ Josep de Pueyo i Pueyo (1733-1785), titular del marquesat de Campofranco, fou íntim amic de Bonaventura Serra i Ferragut, ambdós vinculats a la Societat Mallorquina d’Amics del País, la institució més representativa de la il·lustració illenca.

nir-se els fets, encara que sembla que no gaire temps abans de la redacció. El relat mostra un alt grau de versemblança atès que apareixen elements existents a les mateixes cases del Rafal, com ara la torre i l'escala de caracol (avui encara ben conservada).

No podem mesurar la repercussió que el relat tingué en la societat mallorquina a finals del XVIII, però sí que era conegut a finals del XIX (almenys per una part de la societat culta), ja que fou reproduïda per Bartomeu Pascual a les seves *Miscel·lànies* (segle XIX, sense data), amb el títol *Duendes en el Rafal de Planicia*:

Mi mas amado y querido amigo. Después de cumplir con mi cariño, ofreciendo á v. mi cumplida salud me dilataré en escribir un caso extraordinario que en esta casa del Rafal de Planicia me ha acaecido.

Se destinó para dormitorio mio y del cado de guardias D. Guillermo Rosselló, la torre de dicho rafal, cuyas inmediaciones están inhabitadas, y la segunda noche de nuestro descanso habiéndome acostados, el criado cerrando la puerta de cuatro, y llevándose la llave, igualmente el cabo subido a su retiro y yo, corrido el cerrojo á la puerta del suyo que es el inmediato sobre el mio, empecé a gozar de un dulce sueño, el que á breve rato fue interrumpido por un confuso alboroto, siendo inexplicable su sonido, causome un recelo y curiosidad rara, á fin de indagar la causa de semejante estruendo senteme en la cama con particular atención y luego empecé a sentir dentro de la habitación frecuencia de pasos, llamar con suavidad a la puerta del cuarto correspondiendo los golpes a la del caracol, y en una arquilla que está sobre una mesa, esto iba acompañado de un grande murmullo á la parte exterior del cuarto, pregunté «¿Quién está ahí?» No se respondió, y luego sentí ascender y descender por el caracol de salto en salto los escalones un cuerpo al parecer pesado y travados los pies con grillos: acercándoseme y me arrebataron la bata que sobre el hombro izquierdo tenia, la puerta del cuarto empezó á ser impelida con violencia, percibiéndose claro la resistencia que hacia al impulso que la daban, pues el hierro de la cerradura frotaba contra la pared, negándose a la fuerza que la empujaba, hasta que un furioso golpe la hizo correr, y al parecer la abrió con inaudita furia de par en par, aumentándose mi cuidado al proseguir de los pasos, golpes en los espresados lugares y saltos en la escalera. Levanteme del lecho, puseme á atender á la puerta del cuarto, aguardé [a que] llamasen y con prontitud abrí la puerta, me arrojé con brazos abiertos por si con algo tropezaba, reconocí todo un pequeño transito que esta contiguo á cuyo tiempo repetían los golpes en los referidos lugares, volví á mi aposento, cerré la puerta y metime en la cama, comenzó a correrse el cerrojo de la escalerita con tanta frecuencia y priesa que no es decible. Creció con esto mi cuidado y mucho más al pronunciar una voz varonil –¡Ay Jesús! ¡Ay Jesús!– sin poder con certidumbre conocer de donde nacia pues según lo que tardaba en arribar al oído, hacía creer que de paraje profundo, pero lo seco del gemido con probabilidad me hizo juzgar que ahí mismo se articulaba el eco mas lamentable que espero oír, sentía el triste ronquido del pecho, y al decir de las palabras el melancólico suspiro y horroroso llanto con los que los acompañaba. Pero este fúnebre lamento y prosiguió el mismo alboroto corriéndose con duplicada priesa el cerrojo de la escalerita y por segunda vez forcejar con la puerta de cuarto hasta lograr hacerme creer que la habían abierto, aguardé se hiciese de día, y llamé al cabo, quien bajó y abierta la ventana del cuarto se oía el mismo tráfago, de modo que por infinitas veces luego que llamaban á las dos puertas y daban el último salto aplicábamos los ojos sobre la arquilla que correpondian los golpes, detenidos con pasmo nuestro por más de dos segundos sin ver á nadie: por dos veces abrió el cabo la puerta del caracol y del cuarto reconociendo sus inmediaciones. Volviose sin hallar nada, cerró la puerta y prosiguió el mismo ruido. Dijome Rosselló haber despertado con un temor (sin saber á que atribuirlo) increíble, y luego vió abrir el cerrojo de mi cuarto que es el que corresponde á la escalerita que sube al suyo, á esto siguió los saltos y pasos y vió agarrar un manojo de plumas y frotar con fuerza una mesa,

sillas y bancos, y por último acercarse á su cama haciendo lo mismo con los pilares, revolviendo delante de él imperceptibles objetos hasta que bajó á estar conmigo todo lo referido se añade que el hombre que cuida del Rafal, habiéndose quedado aquella noche fuera de nuestros cuartos. «¿Qué haceis, no traeis luz?» –y que Pedro Ripoll oyó desde allí y vio bajar una gran luz que de la torre se dirigía a Bañalbufar, siendo cierto que nadie habló ni se movió en toda la noche. Perdone v. si he sido difuso pues las circunstancias del suceso me ha precisado a tan larga narración. No puedo que [sic] el juicio de v. con capaz y acertado, hará una crítica que espero me comunique.

El Rafal, 27 de noviembre de 1763 =B.L.M.D.V= Nicolas de Pueyo y Pueyo.

Fig. 2: Rafal de Planícia

2. «Sa por des Rafal»

Sembla clar que a partir de Nicolau de Pueyo el Rafal de Planícia fou un espai marcat pels relats de l'ànima en pena (*por*). A finals del segle XIX, l'Arxiduc Lluís Salvador inclogué la narració *Sa Por des Rafal* en el seu volum de *Rondalles de Mallorca* (1982 [1895]: 170-172). Si bé el nexa comú és el mateix (una casa amb una ànima en pena), el text deixa de banda l'estil narratiu epistolar per passar a un mode fabulós.⁶⁶ A més, s'hi destrien dos nuclis narratius: la presència d'un home que fumava en pipa a la balconada de les cases que apareix el dia de Tots Sants (motiu present en altres relats, com ara «Es Comte Mal», de mossèn Antoni M. Alcover); i la figura de l'ànima en pena que no deixava dormir-hi ningú.

Des del punt de vista de la classificació tipològica de la rondalla, *Sa Por des Rafal* correspon al tipus ATU 329A* (*Soul Released from Torment*). Ara bé, si partim de la classificació proposada per a les llegendes sueques que fa a Bengt Af Klintberg es trobaria dins el tipus C171 (*Hauntedhouse*).

Sa Por des Rafal
(Banyalbufar)

Aquesta pó que sortia á n'es Rafal dêyan que era per tot y que no la vêyan p'en lloch. Anava per totes ses cambres de ses cases, manco per davant sa capélla. Ningú l'havia vista may en no essêr uns atlots qu'es dia dels morts qu'anavan á menjá lladons, véren un homo á un balcó ab una barba molt llarga y que fumava ab una pipa molt grossa.

En sa nit sentían molt de renou y trencadissa de plats y olles, pero el sen-demá dematí tot tornava está sensê.

Ningú per rês del mon cresat volia dormí dins aquella casa.

Un capallá molt agosarat va di qu'hey dormia y hey vá aná á quedá, y quant se colgá va dexá es llibre de resá demunt una cadira devora es llit. Encare no estava adormit va sentí que agafaban el breviari. Va encendre un misto, y no va veure ningún y es llibre estava tal com l'havia dexát. Es cap d'un instant torná sentí renou y va di:

—¿Qui es qui toca es llibre?

—Jo'l tech á n'es llibre, va di una vêu, éll vá encendre un misto tot duna, ja no va veure ningú y es llibre estava allá mateix.

L'endemá vá di que no hi tornaria dormi pús.

Un altre vegada un cavallé molt valént va aná á dormí allá mateix y deixá s'espasa á n'es capsal d'es llit.

En sa nit sentí renou de cadênes, s'axecá d'es llit, y agafá s'espasa y conmensá á doná espasades arrêu arrêu. L'ondemá quant s'axecá no trobá més que señals de ses espases per ses parets y per ses cadires.

Un altre vegada, y aquesta sa po s'acabá, un fadrí va aná á dormi á sa mateixa cambra, y quant va está colgat va sentí que fêyan corre es llit qu'era un llit ab rodes y éll va fé una riayassa y les digué: —Jau, agafau aquesta, es llit no's mogué més y sa pó vá está acabada.

66 Heda Jason defineix el mode fabulós com aquell en què «man confronts extra-natura forces and worlds» (2000: 138).

Fig. 3: Detall del colcador

3. Primera transformació: del Rafal de Planícia a la Talaia de les Ànimes

A partir de les primeres dècades del segle xx, la Torre del Verger guanyà protagonisme en detriment del Rafal de Planícia com a centre de relats sobre pors i esperits. Aquest fet es deu a una sèrie de factors: el bon accés habilitat a la torre des de la carretera de la serra de Tramuntana; la cada vegada més present presència turística a Mallorca (la promoció de la Serra que feia el Foment del Turisme de Mallorca fou clau en aquest sentit); i finalment, l'aspecte imponent de la torre a causa de l'isolament damunt un vertiginós penyal que cau dins la mar. D'ençà, fora de l'àmbit banyalbufarí, la torre començà a denominar-se *torre* o *talaia de les Ànimes* i a principis de la dècada dels vuitanta davant el monument comparegué un rètol en castellà: *Atalaya de las Ánimas*. El primer cop que hem pogut identificar aquest neotopònim és a la guia *Manual del turismo de Mallorca*, de l'any 1955. Concretament, a la pàgina 301 apareix una foto amb el següent peu: «Costa de Bañalbufar, desde la Atalaya de “Ses Animes”».

Aquesta *simbiosi* entre ambdues torres (Rafal-Torre del Verger) l'explica

Carlos Garrido (1997: 23) al seu llibre *Mallorca màgica*. L'autor parla del trasllat dels relats sobre la *por* de la possessió a la torre de vigilància:

A Mallorca, aquesta denominació [ses ànimes] serveix d'indici per trobar diversos llocs on la tradició afirma que s'han produït fets misteriosos. Així passa, per exemple, amb la cèlebre atalaia de ses Ànimes, situada a Banyalbufar, davant un paisatge grandios de mar i cel. Aquesta construcció ha recollit l'herència sobrenatural de la torre del vorà rafal de Planícia, considerat un lloc d'esperits i follets, sens dubte gràcies a un paisatge grandios i desolat que a l'hivern pot arribar a inspirar històries estranyes.

A partir de la popularització del nou topònim (amb el determinant *ànimes* o *ánimas*), i especialment a partir de la dècada dels seixanta i setanta del segle passat, s'hi han generat una sèrie narracions que han fet oblidar la que arreplegà l'Arxiduc Lluís Salvador. L'única que sembla que nasqué dins àmbit banyalbufarí la contà l'estudiós local Xavier Canyelles (1976) en el programa d'IB3 televisió «Això és mel» dia 24 d'octubre de 2014:

Sa llegenda conta que una vegada hi ha haver un atac sarraí molt important, amb moltes embarcacions, però cap torre no es va donar compte en tota sa costa. Només sa Torreta, aquesta nostra... Només va ser sa Torreta sa que se va encendre de nit, amb aquella *llumenari*, i va avisar totes ses altres i totes s'encengueren. Però curiosament aquell dia, aquell vespre millor dit, no n'hi havia, de torrers... Es torrers se n'havien anat en es poble... Sa torreta estava buida. I diuen que són ses ànimes des poble que varen salvar es poble.

Un dels relats més populars dins internet (no reconegut com a genuí pels banyalbufarins) afirma que les ànimes, ara amb finalitats perverses, teixeixen xarxes vora la torre per capturar els visitants. Una de les versions més significatives la trobem al lloc web *Diario del viajero*:⁶⁷

Es una torre de vigilancia construida en 1579 sobre la que versan algunas leyendas, entre ellas la que da nombre al lugar y que asegura que las almas tejen unas invisibles redes en las noches de invierno para atrapar a quien se aventure a pasar por sus alrededores.

També fora de la tradició banyalbufarina hem de situar «El misterio de la Torre de Ses Ànimes», allotjat al web *Balear Oculta* d'Amado Carbonell Santos.⁶⁸ Ànimes, espectres i suïcidis se succeeixen en aquest indret, tot dins el marc de la Guerra Civil espanyola. El grau de recreació és màxim:

Muchos testigos afirmaron en su momento, que habían presenciado diversas apariciones y espectros mientras paseaban por el camino sin asfaltar, que une los municipios de

67 <https://www.diariodelviajero.com/espana/el-mirador-de-ses-animes-en-mallorca><darrera consulta: 30/3/2018>

68 <http://balearoculta.blogspot.com.es/2013/01/el-misterio-de-la-torre-de-ses-animes.html><darrera consulta: 30/3/2018>.

Estellencs y Banyalbufar.

Incluso personal militar de la Falange, que habían establecido su base en el pueblo, y que estaban realizando guardias en las almenas de la torre durante la Guerra Civil Española, informaron a sus superiores que habían presenciado como una mujer se lanzaba desde la punta del acantilado hacia el mar, junto a la base de la propia torre. En el momento en que se asomaron para ver donde había caído, la luz de sus linternas revelaron que no había ningún resto del cuerpo de la mujer, únicamente divisaron las olas rompiendo sobre las rocas de la costa. Otros contaban que habían visto niños vestidos con trajes de época y de apariencia translúcida, que entraban en la torre atravesando los muros delante de sus propios ojos. Y aunque el oficial al mando relacionaba estos sucesos con el cansancio producido por las largas guardias a las que estaban sometidos, los testigos estaban seguros de lo que habían observado durante su guardia en Es Verger.

Pero el relato más escalofriante, fue expuesto por uno de los soldados falangistas que fue alertado por un falso aviso de desembarco por parte del ejército republicano, durante la madrugada del viernes 28 de agosto de 1936. Según contaba, se encontraba de pie delante de la entrada de la torre, observando como la luna iluminaba el camino y las escaleras que dan acceso a la explanada de la carretera, mientras encendía un cigarrillo. Su atención se centró en una mujer vestida con ropas blancas que caminando se acercaba a los primeros escalones. En un primer instante le dio el alto desde el final de la escalera, pero la misteriosa figura hizo caso omiso a sus advertencias comenzando a ascender lentamente. No dudó en desenfundar su arma y volviendo a darle al alto apuntó con su cañón hacia ella. Aún así la mujer no se detuvo, y estando ya a pocos metros, el soldado apuntó a la cabeza de la dama abriendo fuego en dos ocasiones, sin causar ningún daño, las balas atravesaban sin dificultad aquel rostro translúcido.

Finalmente, paralizado por el miedo soltó la pistola mientras apoyaba su espalda contra la pared, sintiendo como aquel ser atravesaba su cuerpo hasta desaparecer entre los muros de la torre. Los vigías que estaban arriba, tras escuchar los disparos, bajaron y hallaron a su compañero apoyado en la pared temblando, con el rostro desfigurado y balbuceando.

4. De la Talaia de les Ànimes a centre d'observació d'objectes voladors no identificats

Com hem dit, a principis de la dècada dels anys vuitanta del segle passat, la torre es trobava retolada com *Atalaya de las Ánimas*. El primitiu topònim Torre del Verger havia caigut en l'oblit ja que a partir de l'aprovació de la Llei de Normalització Lingüística de les Illes Balears (29 d'abril de 1986), el vell rètol en castellà quedà desplaçat per l'anodí *Mirador de ses Ànimes*. No serà fins a finals dels noranta quan es recuperà la designació històrica de Torre del Verger, tot gràcies a les reivindicacions de l'Associació Cultural Bany-al-Bahar (fundada en 1991), la qual a més a més va lluitar intensament per la restauració del monument.

Ara bé, tot i la recuperació del topònim genuí, l'imaginari col·lectiu ha continuat generant-hi una munió de relats, ja no sols al voltant de les *ànimes* sinó també amb els ovnis i les desaparicions misterioses com a focus temàtic. De fet, la torre és assenyalada pels ufòlegs com un dels espais clau de la serra de Tramuntana ja que atreu poderosament aquests fenòmens.

De fet, el mateix Xavier Canyelles afirma en el mateix programa que la torre es

convertí en un centre de reunió d'ufòlegs, encapçalat pel famós estudiós espanyol de l'ocultisme i parapsicologia Fernando Jiménez del Oso (1941-2005).

Com a exemple d'aquesta nova conjuntura, el programa televisiu *Cuarto Milenio* (de la cadena privada Cuatro), presentat per Íker Jiménez, dedicà el 16 de desembre de 2013 un capítol a la desaparició del militar i també ufòleg Miguel Baños davant les costes de la torre. Al capítol, titulat «La misteriosa desaparición del comandante Miguel Baños», el col·laborador del programa Pablo Villarubia afirma:

La mañana del 20 de octubre de 1995 el excomandante del ejército del aire Miguel Baños vino a pescar como solía hacer en esta zona, muy cerca de la torre de las Ánimas. Sin embargo, Baños, con 67 años en aquella época jamás regresó a su casa. Pese al esfuerzo de los equipos de rescate solo pudieron encontrar su barco a 20 metros de profundidad, pero jamás encontraron su cuerpo, que desapareció misteriosamente.

La baula que tanca tot aquest recorregut és el web *Misterios de las Baleares*, on es tracten temes d'«OVNI's, parapsicología, enigmas, leyendas, tradiciones, culturas antiguas... de las Islas Baleares». Dins aquest web, precisament, el 14 de juliol de 2014 es penjà un article titulat *Los duendes del Rafal de Planícia*.⁶⁹

BIBLIOGRAFIA

- FONT, G; MUNTANER, J. (1955): *Manual del turismo en Mallorca*, Palma de Mallorca, Fomento del Turismo.
- GARRIDO, C. (1997): *Mallorca mágica*, Palma: José de J. de Olañeta.
- Gran Enciclopèdia de Mallorca*, 21 volums, Palma, Promomallorca SA.
- HABSBURG, L. S. (1982): *Rondays de Mallorca*, Barcelona, José de J. de Olañeta [1a ed. 1895].
- JASON, H. (2000): *Motif, type and gendre*, Folklore Fellows Communications 273, Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.
- KLINTBERG, B. (2010): *Thetypes of theswedish folk legend*. Folklore Fellows Communications 300, Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia.
- PASCUAL, B. (s.d.): *Miscel·lànies Pascual*, Arxiu del Regne de Mallorca.
- ORIO, C. (2002): *Introducció a l'etnopoètica. Teoria i formes del folklore en la cultura catalana*, Col·lecció Antines, 3, Valls, Edicions Cossetània.
- VIBOT, T. (1999): *Sa Mola de Planícia. El vessant nord-oest*, Pollença, El Gall Editor- GEM.

⁶⁹ <http://misteriosdelasbaleares.blogspot.com.es/2014/07/los-duendes-del-rafal-de-planicia.html><data de consulta: 3/3/2018>

Fig. 4: Els relats d'ànimes envolten la torre